

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΟΥΛΗΣ

ΑΥΤΟΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΚΑΙ ΕΞΟΥΣΙΑ

Άλλοι ξέφυγαν, άλλοι ποδοπατήθηκαν.

*Οι υπόλοιποι στριμώχτηκαν, στοιβάχτηκαν
κι ανακατεύτηκαν μέσα σ' αυτόν τον απέραντο όχλο,*

*σ' αυτή την ατέλειωτη κραιγή αγωνίας,
στο θαυμαστό αυτό βούρκο, που λέγεται ζωή.*

Γκυστάβ Φλωμπέρ «Εφιαλτικό όνειρο»

Η τραγική κατάληξη του σημαντικότερου και πιο τολμηρού ίσως εγχειρήματος του ανθρώπου να αναμετρηθεί με την ταξική και εξουσιαστική δόμηση της ζωής του απευθείας, παρεμβαίνοντας στο κρίσιμο και ριψοκίνδυνο πεδίο της ιστορικής απελευθερωτικής πράξης, νομίζουμε ότι καθιστά αναγκαία αλλά και γοητευτικά προκλητική την εκ των υστέρων αναμέτρηση με τις κορινφαίες στιγμές αυτού του εγχειρήματος. Ο λόγος βέβαια γίνεται για τη Ρωσική επανάσταση και για τις συγκρουσιακές εκείνες στιγμές που έτσι είτε αλλιώς σημάδεψαν την κατοπινή πορεία της, αλλά και το δρομολόγιο του ανθρώπου μέσα στην ιστορία. Αλλά στον κόσμο των ανθρώπων οι συγκρούσεις, -των ιδεολογικών και δη των πολιτικών μη εξαιρουμένων- δε διεξάγονται σ' ένα άυλο πεδίο, μακρινό και απρόσβλητο από την οποιαδήποτε βεβήλωση. Αντιθέτως σαρκώνονται και υλοποιούνται μέσα από τη πράξη και τις αναντίρρητες επιλογές των ανθρώπων και των εξουσιών τους.

Κρίσιμη καμπή για την πορεία της Ρώσικης επανάστασης αποτελεί κατά τη γνώμη μας η διαμάχη που ξέσπασε στους κόλπους της γύρω από τα ζητήματα των σχέσεων της μονοπρόσωπης διεύθυνσης και εξουσίας, με τη συλλογική διεύθυνση και αυτοδιεύθυνση της εργατικής τάξης. Και επειδή προσωποποιημένος πρωταγωνιστής της διαμάχης αυτής υπήρξε ο Λένιν, αντικείμενο τούτου του άρθρου θα είναι η προσπάθεια της κριτικής αποτίμησης των ιδεών και πολιτικο-πρακτικών επιλογών του Λένιν στην αντιπαράθεσή του με τις διαφορετικές έως και ριζικά αντίθετες απόψεις που διατυπώθηκαν για το εν λόγω θέμα.

Πρόκειται για μια σύγκρουση που γίνεται όχι στα περιθώρια του ανθρώπινου γίγνεσθαι αλλά στις κορυφώσεις του, εν θερμώ, από ανθρώπους αλλά που είναι έμπλεοι πάθους. Το πάθος της υπέρβασης της προαιωνίας κατεστημένης πραγματικότητας.

1. Η φευγαλέα έφοδος στους ουρανούς

Η επανάσταση του Φλεβάρη του 1917 θα συνοδευτεί από την πρωτόγνωρη ανάπτυξη της άμεσης πρωτοβουλίας, και αυτενέργειας των κοινωνικών υποκειμένων. Αυτοί που τώρα παρεμβαίνουν δραστικά στο πεδίο της ιστορίας ως κοινωνικά υποκείμενα ήταν εκείνη τη στιγμή οι ανήμποροι αχθοφόροι της. Οι κολασμένοι της Ρωσικής κοινωνίας, που αποτελεί για την εποχή εκείνη την πιο εκρηκτική συμπύκνωση αντιθέσεων, αναζητούν απελπισμένα και ανακαλύπτουν τις συλλογικές εκείνες μορφές και διαδικασίες που θα τους επιτρέψουν να αυτοδιευθυνθούν, να αυτοδιαχειριστούν τις συνθήκες της ύπαρξής τους. Στην ουσία των πραγμάτων εκείνο που ίσως ανύποπτοι, αλλά παρ' όλα αυτά μετά αδιαλλαξίας αναζητούν είναι ο έλεγχος της ίδιας τους της "μοίρας".

Η φαντασία και το πάθος των εξεγερμένων εργατών και ακτημόνων αγροτών θα βρουν την υλική τους έκφραση - ενσάρκωση στην ορμητική εξάπλωση του κινήματος των Σοβιέτ και των εργοστασιακών επιτροπών. Και όπως πάντα ο βλοσυρός αντίπαλος του κινήματος αυτού δε θα μπορούσε να ήταν άλλος από την κατεστημένη εξουσία και τους επίδοξους διαχειριστές της. Αλλά η κυρίαρχη τάξη και όσοι φιλοδοξούν να αναδειχτούν σε αξιόπιστους διαχειριστές της εξουσίας της όταν δεν μπορούν να αποτρέψουν την "έφοδο" για τη κατάληψη της ουτοπίας, αντικαθιστούν τη στρατηγική της αποτροπής με το πολιτικό σχέδιο της άλωσης εκ των ένδον. Με την επιχείρηση της "αρετής", που δεν είναι άλλη από την αδιάλλακτη επίδωξη της εκτροπής ενός κινήματος που το διέτρεχε η επιθυμία της ρήξης χωρίς σύνορα, στην ασφαλή και νηφάλια πορεία που οδηγεί εκ νέου, μέσα από διαφορετικά μονοπάτια, τους ανύποπτους εξεγερμένους στη συνάντηση με την πύλη της κολάσεως.

Και εκείνοι που περισσότερο από τον οποιοδήποτε άλλο προσφέρονται για την τελεσφόρα διεκπεραίωση της επιχείρησης αυτής, δεν θα είναι άλλοι από τους "συνετούς" και "νηφάλιους" εκφραστές ενός φενακισμένου "σοσιαλισμού". Γιατί αυτοί που πράγματι πρωταγωνίστησαν ανεπιτυχώς στην αποδιοργάνωση και τον ευνουχισμό του κινήματος των σοβιέτ και των εργοστασιακών επιτροπών ήταν η καθεστωτική αριστερά της Ρωσικής κοινωνίας αυτής της εποχής.

Τα κόμματα των μενσεβίκων και των εσέρων που μαζί με τους καντέτους συγκροτούσαν την προσωρινή κυβέρνηση του Κερένσκι.

Το κρίσιμο όμως ερώτημα που μας απασχολεί σε τούτο το κείμενο αφορά τη στάση που υιοθέτησε απέναντι στην έκρηξη της άμεσης πρωτοβουλίας των επαναστατικών υποκειμένων, το κόμμα που είχε την πολιτική και ιδεολογική ηγεμονία στην οκτωβριανή επανάσταση, το μπολσεβίκικο δηλαδή κόμμα και κυρίως η θεωρητική και πολιτική τοποθέτηση του ίδιου του Λένιν.

Και ενώ η νομιμόφρονη αριστερά των μενσεβίκων και των εσέρων επιδίδεται

αηλεώς στην επιχείρηση της ηθικοπλαστικής καθυπόταξης - και όταν χρειάζεται καταφεύγει στην ανοιχτή καταστολή - των "μαζών", η ηγεσία του μπολσεβίκικου κόμματος, του Στάλιν μη εξαιρουμένου, που βρίσκεται τότε στη Ρωσία υποστηρίζει ως εναλλακτική πρόταση παρέμβασης στην πολιτική συγκυρία της ταξικής πάλης, την άσκηση πίεσης στην κυβέρνηση των μενσεβίκων και των εσέρων.

Πρόκειται για έναν προσανατολισμό πολιτικής σκόπευσης που βρισκόταν σε κάθετη αντίθεση με τη δυναμική και τις προοπτικές ανάπτυξης του ριζοσπαστικού κινήματος και ο οποίος το μόνο που μπορούσε να εγγυηθεί και να διασφαλίσει ήταν η ευυπόληπτη συνεισφορά του μπολσεβίκικου σχηματισμού στη βραχυκύκλωση της κοινωνικής δυναμικής. Ο προσανατολισμός αυτός θα συναντήσει την κατηγορηματική αντίθεση του Λένιν που διατυπώνοντας τις "θέσεις του Απρίλη" θα εγκαινιάσει την επεξεργασία ενός καινούργιου θεωρητικού και πολιτικού σχεδίου παρέμβασης με κεντρικό άξονα την ενθάρρυνση και ενίσχυση της διαδικασίας εξάπλωσης των σοβιέτ και των εργοστασιακών επιτροπών, όλων των εκφράσεων της ανεπαλήπτης και αυτόνομης εμπειρίας που ζει το πρωτοποριακό στρώμα της εργατικής τάξης.

Ανατρέποντας έτσι το ιδεολογικό και πολιτικό υπόβαθρο που προϋπόθετε η επιλογή της άσκησης πίεσης στην προσωρινή κυβέρνηση θα υποστηρίξει: Όχι κοινοβουλευτική δημοκρατία - επιστροφή από τα Σοβιέτ των εργατών βουλευτών σ' αυτή θα ήταν βήμα προς τα πίσω - αλλά δημοκρατία των Σοβιέτ των εργατών και των αγροτών βουλευτών σ' όλη τη χώρα, από τα κάτω ως τα πάνω.¹ Μια δημοκρατία "που στηρίζεται στην άμεση πρωτοβουλία των λαϊκών μαζών από τα κάτω, και όχι στο νόμο που έχει εκδώσει μια συγκεντρωτική κρατική εξουσία".² Ο ίδιος ο Λένιν θα συντάξει το σχέδιο απόφασης για την πρώτη συνδιάσκεψη των εργοστασιακών επιτροπών της Πετρούπολης που θα διεξαχθεί από τις 30 Μαΐου μέχρι τις 5 Ιουνίου 1917. Σχέδιο που θα υπερψηφιστεί από 336 αντιπροσώπους σε σύνολο 421³ και στο οποίο ο ρόλος και η σημασία των εργοστασιακών επιτροπών μέσα στα γενικότερα πλαίσια του εργατικού ελέγχου προσδιορίζεται ως εξής:

Η σωτηρία από την καταστροφή δεν είναι δυνατό να βρεθεί ούτε με το γραφειοκρατικότερον τρόπο, δηλαδή με τη δημιουργία οργάνων που να επικρατούν οι καπιταλιστές και οι δημόσιοι υπάλληλοι, ούτε με τον όρο της περιφρούρησης των κερδών των καπιταλιστών... Ο δρόμος της σωτηρίας από την καταστροφή είναι μόνο η επιβολή ενός πραγματικού εργατικού ελέγχου στην παραγωγή και τη διανομή των προϊόντων⁴.

Για την τολμηρή και ανενδοίαστη υποστήριξή του σ' αυτό το πρωτότυπο κί-

1. Β.Ι. Λένιν: Τα καθήκοντα του προλεταριάτου στην τσαρική επανάσταση, Άπαντα, τ. 31, σ. 111, Εκδ.. ΣΕ.

2. Β.Ι. Λένιν: Για τη διαδικασία εξουσία δ.π. σελ. 145-146, τ. 31, εκδ. ΣΕ.

3. Maurice Brinton: Οι μπολσεβίκοι και ο εργατικός έλεγχος, σελ. 41 εκδ. Διεθνής Βιβλιοθήκη.

4. Β.Ι. Λένιν: Απόφαση για τα μέτρα κατά του οικονομικού χάους δ.π. σελ. 195, τ. 32.

νημα της αυτοοργάνωσης των μαζών, ο Λένιν θα κατηγορηθεί από τους μενσεβίκους για εγκατάλειψη του μαρξισμού και προσχώρηση σε "αναρχικές" ιδέες και πρακτικές. Τότε που θα απαντήσει λέγοντας ότι οι μικροαστοί... παρέχουν εμπιστοσύνη στους καπιταλιστές και το καπιταλιστικό κράτος, ικανοποιούμενοι με την πιο κενή γραφειοκρατική σχεδιομανία σχετικά με τον έλεγχο⁵.

Ταυτόχρονα η τοποθέτησή του θα γίνει αντικείμενο μιας διαφορετικής κριτικής ριζοσπαστικού προσανατολισμού από τους κόλπους του "αντι-εξουσιαστικού" ρεύματος. Σύμφωνα με την κριτική αυτή η ενθάρρυνση από τον Λένιν του εν λόγω κινήματος, ήταν ασυμβίβαστη με τον πυρήνα του συνολικού θεωρητικού και πολιτικού του σχεδίου ο οποίος θεωρείτο γραφειοκρατικός, αντίθετος με τη λογική της αυτοδιεύθυνσης των κοινωνικών υποκειμένων. Ήταν μια στάση - σύμφωνα πάντα με την εν λόγω κριτική - που την υπαγόρευε αποκλειστικά η λογική της πολιτικής σκοπιμότητας μέσα στη συγκεκριμένη συγκυρία, και η οποία αντιλαμβανόταν την ανάπτυξη της αυτενέργειας των "μαζών" σαν μέσο για την πραγμάτωση των σκοπών της μπολσεβίκικης γραφειοκρατίας, την κατάληψη δηλαδή της εξουσίας. Ας παρακολουθήσουμε τη διατύπωση αυτής της κριτικής: Οι μπολσεβίκοι έκαναν ό,τι μπορούσαν για να ενθαρρύνουν τη διαρκώς αυξανόμενη ένταση. Το ογκούμενο κύμα αναρχίας στα εργοστάσια εξυπηρετούσε τους επαναστατικούς σκοπούς τους. Οι μπολσεβίκοι δε θα μπορούσαν να είχαν ανακόψει το κύμα αυτό ακόμη κι αν ήθελαν κάτι τέτοιο, ενώ αντίθετα μπορούσαν να το καθοδηγούν εν μέρει στο βαθμό που είχαν πρόθεση να το αξιοποιήσουν. Αυτός ήταν ο λόγος που τους οδήγησε στο να αποδέχονται και να αναγνωρίζουν πρακτικές που ήταν αναρχικές και αναρχοσυνδικαλιστικές μάλλον παρά μπολσεβίκικες⁶. "Αυτή είναι πιθανώς η πιο σαφής εξήγηση γιατί οι μπολσεβίκοι σ' αυτό το στάδιο υποστήριξαν τον εργατικό έλεγχο και τον οργανωτικό του φορέα, τις εργοστασιακές επιτροπές"⁷.

Η κριτική που καταγράψαμε πιο πάνω δεν είναι επαρκώς πειστική και τεκμηριωμένη. Η θεμελιώδης αδυναμία της βρίσκεται στη ριζική μεθοδολογική αποσυσχέτιση της πολιτικής σκόπευσης από το θεωρητικό σχέδιο που αναπότρεπτα τη συνέχει και τη νομιμοποιεί. Αναμφισβήτητα η διάσταση της υπολογιστικής σκοπιμότητας, ο πραγματισμός και η εξουσιαστική χειραγώγηση των ανθρώπων και των κοινωνικών υποκειμένων αποτελεί αναπόσπαστη συνιστώσα των πολιτικών σχέσεων και επιλογών. Δεν μπορεί όμως και δεν πρέπει να παραγνωριστεί ότι οι πολιτικές επιλογές που γίνονται στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης ιστορικά συγκυρίας παραπέμπουν - μέσα από σύνθετες διαμεσολαβήσεις βεβαίως - σ' ένα θεωρητικό υπόβαθρο. Δεν είναι εύκολο να υπάρξουν επιλογές στρατηγικής μάλιστα προοπτι-

5. Ο.π. σελ. 292.

6. E.H.Carr: *The Bolshevik Revolution* εκδ. Penguin Books 1986, τ.2 σελ. 63-64.

7. Maurice Brinton: όπ.π. σελ. 60. Βλ. επίσης την ενδιαφέρουσα μελέτη του Όττο Ρύλε: *Ο ρόλος του Λένιν στο Ρωσικό πείραμα και το γερμανικό φιάσκο*, εκδ. Νάβης.

κής από την πλευρά ενός πολιτικού υποκειμένου που να τοποθετούνται σε μια σχέση ριζικής αντιπαλότητας από τις θεωρητικές επεξεργασίες του συγκεκριμένου υποκειμένου. Η υπεράσπιση τέτοιων επιλογών λειτουργεί ανασταλτικά στην πολιτική υλοποίηση του θεωρητικού σχεδιασμού αλλά και της πολιτικής στρατηγικής του υποκειμένου. Η ριζική αποσύνδεση της πολιτικής από τη θεωρία νομίζουμε ότι διευκολύνει την απλουστευτική και δαιμονολογική προσέγγιση των πολιτικών σχέσεων.

Έτσι η πολιτική θετική αντιμετώπιση από τον Λένιν της ριζοσπαστικής πρωτοβουλίας της κοινωνικής πρωτοπορίας συνδέεται με τη ριζοσπαστική κατεύθυνση που διατρέχει τη σκέψη του τη συγκεκριμένη περίοδο και η οποία θα κορυφωθεί με το "Κράτος και Επανάσταση", την αμείλικτη καταγγελία της κρατολαγνείας και του γραφειοκρατικού φετιχισμού που οριοθετούσε την παράδοση της Β' Διεθνούς. Δε θα αποκρύψει επίσης ο Λένιν την ασυμβατότητα με την πολιτική του φιλοσοφία χαρακτηριστικών λιγότερο ή περισσότερο έντονων στην ανάπτυξη του αυτοδιευθυντικού κινήματος. Αντίθετα θα τονίσει, απαντώντας σε αριστερές αιτιάσεις για υπόκλιση στον αναρχισμό: Στην απόφαση μας δεν υπάρχει ούτε ίχνος από κάτι παρόμοιο με το αστείο πέρασμα των σιδηροδρόμων στα χέρια των σιδηροδρομικών ... αλλά υπάρχει έλεγχος των εργατών ... υπάρχει η απαίτηση να περάσει όλη η εξουσία στα χέρια των Σοβιέτ...⁸.

Αλλά η ατραπός της ιστορίας ήταν πάντα ένα δρομολόγιο πολυδύναμο και παράδοξο. Μετά την επανάσταση του Οκτώβρη μέσα σε ιστορικές συνθήκες αμείλικτα εχθρικές, το ριζοσπαστικό κίνημα της αυτοοργάνωσης, της αυτοδιεύθυνσης των καταπιεσμένων θα γνωρίσει μια πορεία βαθμιαίας αποδυνάμωσης και χειραγώγησης. Το σύστημα του εργατικού ελέγχου αντικαθίσταται από ένα ανώτατο διοικητικό οικονομικό συμβούλιο. Την απόπειρα της προσωρινής κυβέρνησης να συστήσει ένα "ειδικό οικονομικό συμβούλιο" ο Λένιν λίγους μήνες πιο πριν θα τη χαρακτηρίσει "μια καθαρά γραφειοκρατική συνταγή". "Τελικά - θα πει ο Charles Bettelheim, ο εργατικός έλεγχος όπως τον εννοούσαν στους πρώτους μήνες του σοβιετικού καθεστώτος, πέφτει σε λήθαργο, απ' όπου δε θα ξυπνήσει ποτέ"⁹.

2. Η παράδοση των νεκρών γενεών

Τον Απρίλιο του 1918 έξι μήνες μετά την οκτωβριανή επανάσταση ο Λένιν θα δημοσιεύσει το άρθρο: "Τα άμεσα καθήκοντα της σοβιετικής εξουσίας", στο οποίο θα επιχειρήσει την επεξεργασία ενός συνόλου θέσεων για την αποδοτική αντιμετώπιση μιας πολύπλοκης και ανελέητης συγχρόνως κοινωνικής διαλεκτικής. Αν και διατυπωμένες στο έδαφος μιας συγκυρίας ιστορικά συγκεκριμένης όπως άλλωστε

8. Β.Ι. Λένιν ό.π. σελ. 293.

9. Σ. Μπετελέμ: Οι ταξικοί αγώνες στην ΕΣΣΔ, τ. 1 σελ. 152-153, εκδ. ΡΑΠΠΑ

εξυπακούεται και από τον τίτλο του άρθρου, εντούτοις οι θέσεις αυτές θα διέπονται από ένα "στρατηγικό βεληνεκές", ασκώντας έτσι μια αποφασιστική επίδραση στο ίδιο το δρομολόγιο της μετάβαση στην αυτοδιευθυνόμενη κοινωνία.

Σοβιέτ, εργοστασιακές επιτροπές, το σύστημα του εργατικού ελέγχου, ο θεσμικός σκελετός του συλλογικού αυτοκαθορισμού ανθρώπων και κινημάτων επαναπροσδιορίζεται σ' ένα καινούργιο πεδίο θεωρητικής και πολιτικής αναφοράς. Η αποφράδα πραγματικότητα απαιτεί κατά τον Λένιν τη μετάβαση σ' ένα σύστημα σχέσεων ανάμεσα στην πολιτική και την οικονομία στα πλαίσια του οποίου η θέση και ο ρόλος του μονοπρόσωπου διευθυντή της εργασιακής διαδικασίας, του περιβλημένου με μια εξουσία "δικτατορική" αποβαίνει κρίσιμος. Οι συλλογικές μορφές άσκησης του εργατικού ελέγχου και της εργατικής διεύθυνσης που πριν την επανάσταση και αμέσως μετά είχαν γνωρίσει μια εκρηκτική εξάπλωση, θα έπρεπε βαθμιαία να εγκαταλείψουν τον πρωταγωνιστικό τους ρόλο. Η αδυσώπητη διαλεκτική της ιστορίας επιβάλλει το "λόγο" της; Πάντως κατά τον Λένιν Η συλλογικότητα σαν βασικός τύπος οργάνωσης της σοβιετικής διεύθυνσης αποτελεί κάτι το εμβρυώδες, το απαραίτητο στο πρώτο στάδιο. Με την καθιέρωση όμως λίγο πολύ σταθερών μορφών, το πέρασμα στην πρακτική δουλειά συνδέεται με τη μονοπρόσωπη διεύθυνση σαν το σύστημα εκείνο που ... εξασφαλίζει τον πραγματικό έλεγχο της δουλειάς και όχι τον έλεγχο στα λόγια¹⁰.

Η προβληματική που θα αναπτύξει ο Λένιν αναφορικά με την αναγκαιότητα εισαγωγής του μηχανισμού της μονοπρόσωπης διεύθυνσης θα συναντήσει την αυθόρμητη εργατική διαμαρτυρία, αλλά επίσης τις σφοδρές αντιρρήσεις στους κόλπους του ίδιου του μπολσεβίκικου κόμματος και βέβαια την κατηγορηματική αντίθεση από άλλες ριζοσπαστικές κοινωνικοπολιτικές τάσεις. Και ενώ θα θεωρήσει τις αντίθετες ιδέες και πρακτικές ως έκφραση της κληρονομιάς του παρελθόντος, ο ίδιος ο Λένιν θα καταφύγει σε αναλογίες από το ιστορικό παρελθόν στην προσπάθειά του να υπερασπίσει τη συλλογιστική του και να καταδείξει τη συμβατότητα των επιλογών που προέκρινε με τη σοβιετική μορφή αυτοδιαχείρισης των μαζών. Η επιχειρηματολογία που οικοδομεί έχει ως ακολούθως: Παρουσιάστηκε ένα ζήτημα αρχής, αν ο διορισμός ορισμένων προσώπων περιβλημένων με απεριόριστη δικτατορική αρμοδιότητα συμβιβάζεται γενικά με τις θεμελιακές αρχές της σοβιετικής εξουσίας, δεύτερο ποια σχέση έχει αυτή η περίπτωση με τα ιδιαίτερα καθήκοντα της εξουσίας στη σημερινή συγκεκριμένη στιγμή... Αν δεν είμαστε αναρχικοί, πρέπει να παραδεχτούμε την αναγκαιότητα του κράτους, δηλαδή τον καταναγκασμό για το πέρασμα από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό... Γι αυτό δεν υπάρχει απολύτως καμιά αντίθεση αρχών ανάμεσα στο σοβιετικό δημοκρατισμό και στη δικτατορική εξουσία ορισμένων προσώπων. Η διαφορά της προλεταριακής δικτατορίας από

10. Β.Ι. Λένιν: Λόγος στο III πανρωσικό συνέδριο των συμβουλίων λαϊκής οικονομίας ό.π. τ. 40, σελ. 76.

την αστική είναι ότι η πρώτη κατευθύνει τα χτυπήματά της ενάντια στην εκμεταλλευτική μειοψηφία προς το συμφέρον της εκμεταλλευομένης πλειοψηφίας κι έπειτα ότι την πρώτη την πραγματοποιούν - και μέσω ορισμένων προσώπων - όχι μόνο οι μάζες αλλά και οι οργανώσεις που είναι συγκροτημένες έτσι ώστε να ξεσηκώνουν στην ιστορική δημιουργία αυτές ακριβώς τις μάζες. Όσον αφορά το δεύτερο ζήτημα για τη σημασία που έχει ακριβώς η μονοπρόσωπη δικτατορική εξουσία από την άποψη των καθιρόντων της στιγμής, πρέπει να πούμε ότι κάθε μεγάλη εκμηχανισμένη βιομηχανία - δηλαδή ακριβώς η υλική παραγωγική πηγή του σοσιαλισμού - απαιτεί απόλυτη ενότητα θέλησης ... Πώς όμως μπορεί να εξασφαλιστεί μια ανστηρότατη ενότητα θέλησης; Με την υποταγή της θέλησης των χιλιάδων στη θέληση ενός¹¹.

Συσχετίζοντας επιπλέον τις δυσκολίες στις οποίες προσκρούει η καθιέρωση του συστήματος της μονοπρόσωπης διεύθυνσης με το ανεπαρκές επίπεδο της εργατικής συνείδησης σε σύγκριση με εκείνο της αστικής τάξης θα τονίσει: "Δεν διδάχτηκαν ακόμη αρκετά οι εργάτες από την αστική τάξη... Κοιτάξτε πώς κυβερνά το κράτος η αστική τάξη; Θα μπορούσε να βρεθεί στους παλιούς καιρούς έστω και ένας άνθρωπος που ακολουθώντας την αστική τάξη και όντας πιστός υπερασπιστής της να πει: τι σόι διοίκηση είναι αυτή εφόσον υπάρχει μονοπρόσωπη εξουσία;... μήπως το ζήτημα είναι αν θα κυβερνάμε μέσω ενός προσώπου ή μέσω ενός συλλογικού οργάνου;"¹²

Η επιχειρηματολογία του Λένιν ελέγχεται σε τρία βασικά κατά τη γνώμη μας σημεία στα οποία και εστιάζεται. Πρώτο: Στα πλαίσια της μαρξιστικής θεώρησης αναμφισβήτητα εμπεριέχεται η παραδοχή ότι το εν μαρξισμώ κράτος της μεταβατικής περιόδου διεθνύεται από την εργατική τάξη και τα ριζοσπαστικά κοινωνικά υποκείμενα που συμμαχούν προς αυτή και με τη διαμεσολάβηση ενός στελεχιακού προσωπικού. Όπως επίσης είναι παραδεκτή μια ορισμένη ιστορικά αναπόφευκτη σχετική αυτονόμηση του προσωπικού αυτού τόσο από την τάξη όσο και από την κοινωνία ευρύτερα.

Η αυτονόμηση αυτή είναι συστατικό στοιχείο της γενικότερης αυτονόμησης του κράτους από την κοινωνία στην περίοδο της μετάβασης από την εμπορευματική κοινωνία των ιδιωτών στην αυτοδιευθυνόμενη κοινωνία, της διατήρησης στην εν λόγω περίοδο του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας και κυρίως της αντίθεσης ανάμεσα στη χειρωνακτική και τη διανοητική εργασία. Η δεσπόζουσα όμως τάση σ' όλη αυτή την περίοδο πρέπει να είναι η άρση της σχετικής αυτονομίας, η βαθμιαία απονέκρωση του κράτους και των πολιτικών σχέσεων, η κατάργηση του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Στην προοπτική αυτή της απελευθέρωσης του ανθρώπου πρέπει εξαρχής να είναι υποταγμένες όλες οι μορφές οργάνωσης και δι-

11. Β.Ι. Λένιν: Τα άμεσα καθήκοντα της σοβιετικής εξουσίας, ό.π. τ. 36, σελ. 199-200

12. Ό.π. τ. 40, σελ. 213-214.

εύθυνσης του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων.

Το ερώτημα που προκύπτει όμως σ' αυτό το σημείο είναι αν αυτή η προοπτική μπορεί να διασφαλιστεί και πολύ περισσότερο να εναρμονιστεί με τη διαμόρφωση δομών που επιτρέπουν στο διαχειριστικό προσωπικό της εξουσίας "νέου" τύπου να περιβάλλεται με απεριόριστες δικτατορικές αρμοδιότητες; Μάλλον οι δομές αυτές διευκολύνουν τη διαιώνιση της σχετικής αυτονόμησης του στελεχιακού προσωπικού, την εντεινόμενη αποξένωσή του από την κοινωνία και το σταδιακό μετασχηματισμό του σ' ένα προνομιακό κυρίαρχο στρώμα "υπεράνω" της κοινωνίας.

Δεύτερο: Είναι αβίαστη η αναφορά στη μονοπρόσωπη δικτατορία στα πλαίσια της αστικής κοινωνίας για να νομιμοποιηθεί η εφαρμογή της στη περίοδο της σοσιαλιστικής μετάβασης. Η μορφή της μονοπρόσωπης δικτατορίας εναρμονίζεται απολύτως με τη μήτρα που διαπερνάει τον τρόπο δόμησης και λειτουργίας της αστικής κοινωνίας, τη μήτρα δηλαδή της κοινωνίας των ιδιωτών, όπου η αλλοτριωτική ανταγωνιστική αντίθεση του ατόμου με την κοινωνία οδηγείται στο αποκορύφωμά της. Στα πλαίσια του καπιταλιστικού συστήματος η μονοπρόσωπη δικτατορία λειτουργεί απολύτως σαν μηχανισμός αναπαραγωγής των αστικών κοινωνικών σχέσεων.

Επιπλέον στον καπιταλισμό η μονοπρόσωπη δικτατορία δεν αποσκοπεί στη διαμόρφωση μιας απόλυτης ενότητας θέλησης της αστικής τάξης και στην υποταγή της στη θέληση του μονοπρόσωπου δικτάτορα, αλλά στην υποταγή των κυριαρχούμενων κοινωνικών δυνάμεων στη θέληση και τα συμφέροντα της αστικής τάξης. Το ακριβώς αντίθετο είναι η μονοπρόσωπη διεύθυνση όπως την περιγράφει ο Λένιν στη μεταβατική περίοδο, όπου αποσκοπεί στην εξασφάλιση της υποταγής της τυπικά τουλάχιστον κυρίαρχης εργατικής τάξης στις προσταγές και επιλογές της μονοπρόσωπης διευθυντικής εξουσίας. Στη διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής λόγου χάριν ο διευθυντής που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί σαν μονοπρόσωπος δικτάτορας υποτάσσει τη θέληση της εργατικής τάξης στη θέληση του ιδιοκτήτη ή των ιδιοκτητών της επιχείρησης των οποίων είναι ο εντολοδόχος. Και επιπρόσθετα ο μονοπρόσωπος διευθυντής στον καπιταλισμό είναι συστατικό στοιχείο της κυρίαρχης αστικής τάξης, ενώ δεν είναι αναπόφευκτο να προέρχεται από τους κόλπους των ριζοσπαστικών δυνάμεων της κοινωνίας στη μεταβατική περίοδο.

Τρίτο: Αν η μεγάλη εκμηχανισμένη βιομηχανία, το υλικό βάθος του σοσιαλισμού, που σχηματίζεται στα πλαίσια του καπιταλισμού, αποτελεί την ιστορικά αναγκαία αφετηρία για την μετάβαση στην αταξική κοινωνία, από τούτο συνεπάγεται ότι ο σοσιαλισμός αντιμετωπίζει παθητικά αυτήν την "υλική" κληρονομιά του καπιταλισμού; Ότι σαν σύστημα κοινωνικών σχέσεων είναι η ευθύγραμμη προέκταση των παραγωγικών δυνάμεων που "συνθλίβονταν" στα πλαίσια του καπιταλισμού και που τώρα απλώς "απελευθερώνονται" στις νέες συνθήκες; Μάλλον η προσέγγιση αυτή αντλεί την καταγωγή της από την αρκετά ανθεκτική ιδεολογία του

οικονομισμού.

Και βέβαια είναι σκόπιμο να υπογραμμιστεί σ' αυτό το σημείο ότι το σύνολο των κρίσιμων προβλημάτων και αντιθέσεων που συνυφαίνονται με το σύστημα της μονοπρόσωπης διεύθυνσης και εξουσίας, κάθε άλλο παρά εξαντλούνται και πολύ περισσότερο ανάγονται στη διαζευκτική δυάδα εκλογή ή διορισμός από τα πάνω. Νομίζουμε ότι το κομβικό σημείο προσδιορίζεται στην ακόλουθη παρατήρηση του Charles Bettelheim: Στην πραγματικότητα αυτό που κρύβεται πίσω από το ψεύτικο πρόβλημα: εκλογή / διορισμός από τα άνω, είναι ένα αληθινό πρόβλημα, το πρόβλημα του πώς μπορούν να δίνουν τη γνώμη τους οι μάζες, όχι μόνο πώς μπορούν να καλούνται να διατυπώνουν προτάσεις αλλά ιδίως πώς να καλούνται να εκφράζουν την κριτική τους¹³.

Η προβληματική της μονοπρόσωπης διεύθυνσης όπως ήδη έχει σημειωθεί θα αποτελέσει το αντικείμενο της καταγιστικής κριτικής από το ρεύμα των αριστερών κομμουνιστών του οποίου η κεντρική φυσιογνωμία ήταν ένας από τους πιο διακεκριμένους και τραγικούς διανοητές του μαρξισμού ο Νικολάι Μπουχάριν. Σχεδόν δύο χρόνια αργότερα ο Μπουχάριν θα γίνει ο άνθρωπος που θα επιχειρήσει να θεωρητικοποιήσει την εμπειρία του λεγόμενου "πολεμικού κομμουνισμού" εγκαταλείποντας εκ θεμελίων την προηγούμενη κριτική του, "μετατοπίζοντας" τη σκέψη του στο πεδίο ενός μοντέλου έντονα γραφειοκρατικού - συγκεντρωτικού. Έτσι η μονοπρόσωπη διεύθυνση θεωρείται τώρα από τον Μπουχάριν ότι "είναι μια συμπτωκωμένη και συγκεντρωτική μορφή της προλεταριακής διαχείρισης της βιομηχανίας" στις συνθήκες που "η έμφαση των προλεταριακών καθηκόντων έχει μετατοπιστεί στο πεδίο της οικονομικής οικοδόμησης". Και επιπλέον "η προλεταριακή δικτατορία και το κλασικό της μοντέλο η σοβιετική μορφή κράτους - στο βαθμό που βρίσκεται σε κρίσιμη κατάσταση - μπορεί να προσλάβει το χαρακτήρα της στρατιωτικό - προλεταριακής δικτατορίας"¹⁴. Θεωρητικοποίηση προς την οποία θα αντιταχθεί ο Λένιν αν και το παρελθόν θα συνεχίσει να ρίχνει βαριά τη σκιά του σε αμφότερους τους διανοητές της πολιτικής πράξης.

3. Η λογιστική των αρετών και ο ιεραρχικός ορθολογισμός

Προσπαθήσαμε μέχρι εδώ να προσεγγίσουμε την προβληματική της μονοπρόσωπης διεύθυνσης όπως την ανέπτυξε ο Λένιν από μια ευρύτερη θεωρητικο-μεθοδολογική οπτική γωνία. Στη συνέχεια θα επιχειρηθεί η αξιολόγηση της προβληματικής αυτής από την άποψη των ειδικών επιπτώσεων της στο χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων που διαμορφώνονται στην εργασιακή διαδικασία. Η μονοπρό-

13. Σ. Μπετελέμ, Οι ταξικοί αγώνες στην ΕΣΣΔ σελ. 40, τ.1.

14 Nicolai I. Bukharin: Economics of the transformation period, εκδ. Bergman Publishers, New York 1971, σελ. 128-129.

σωπη διεύθυνση είναι άρρηκτα συνυφασμένη κατά τον Λένιν με τη "σιδερένια εργασιακή πειθαρχία" και την "αξιοποίηση" του συστήματος Ταίλφορ. "Στην ημερήσια διάταξη μπαίνουν ιδιαίτερα τα μέτρα για το ανέβασμα της εργασιακής πειθαρχίας και της παραγωγικότητας της εργασίας. Πρέπει να εντεινουμε με όλες μας τις δυνάμεις τα μέτρα που έχουν αρχίσει να παίρνονται προς αυτή την κατεύθυνση, ιδιαίτερα από τα συνδικάτα. Εδώ ανήκουν λ.χ. η καθιέρωση της πληρωμής με το κομμάτι, η χρησιμοποίηση πολλών επιστημονικών και προσοδευτικών στοιχείων που υπάρχουν στο σύστημα Ταίλφορ. Η υποταγή και μάλιστα η αναντίρροπη υποταγή την ώρα της εργασίας στις μονοπρόσωπες εντολές των σοβιετικών καθοδηγητών, των δικτατόρων, που έχουν εκλεγεί ή διοριστεί από τα σοβιετικά όργανα κι έχουν δικτατορική εξουσία απέχει πάρα πολύ ακόμη από το να έχει εξασφαλιστεί όσο χρειάζεται. Εδώ εκδηλώνεται η επίδραση του μικροαστικού στοιχείου... Ό,τι το συνειδητό υπάρχει στο προλεταριάτο πρέπει να κατευθύνεται στην πάλη ενάντια σ' αυτό το μικροαστικό στοιχείο που βρίσκει εδώ τον τρόπο να εκδηλωθεί όχι μόνο άμεσα, ... αλλά και έμμεσα (στην ιστορική εκείνη ταλάντευση που δείχνουν στα κύρια προβλήματα της πολιτικής τόσο το μικροαστικό κόμμα των αριστερών ..... όσο και το "αριστερό κομμουνιστικό" ρεύμα μέσα στο κόμμα μας που φτάνει ως τις μεθόδους της μικροαστικής επαναστατικότητας..."¹⁵.

Ο αντίλογος που θα διατυπωθεί στην πιο πάνω άποψη από τον Οσίνσκυ εκ μέρους των αριστερών κομμουνιστών θα έχει ως εξής: "Είμαστε υπέρ της οικοδόμησης μιας προλεταριακής κοινωνίας από την ταξική δημιουργία των ιδίων των εργατών και όχι από τις διαταγές των διευθυντών της βιομηχανίας. Εάν το ίδιο το προλεταριάτο δεν ξέρει να δημιουργήσει τους αναγκαίους όρους μιας σοσιαλιστικής οργάνωσης της εργασίας, κανείς δεν μπορεί να το κάνει για λογαριασμό του και κανείς δεν μπορεί να το αναγκάσει να το κάνει. Εάν το μαστίγιο σπρωθεί ενάντια στους εργάτες θα βρεθεί στα χέρια μιας κοινωνικής δύναμης η οποία είτε θα επηρεάζεται από μια άλλη κοινωνική δύναμη είτε θα ελέγχεται από τη σοβιετική εξουσία. Αλλά τότε η σοβιετική εξουσία θα αναγκαστεί να ζητήσει στήριγμα σε μια άλλη τάξη εναντίον του προλεταριάτου και απ' αυτό θα καταστραφεί η ίδια..."¹⁶.

Όταν ο Λένιν υποστηρίζει ότι "το σύστημα Ταίλφορ¹⁷ όπως και κάθε πρόδος του καπιταλισμού, συνδυάζει την εκλεπτυσμένη θηρωδία της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης με μια σειρά από πλουσιότατες επιστημονικές επιτεύξεις..." επιχειρεί καταρχήν να αντιμετωπίσει τον ταιλφορισμό στο ευρύτερο πλαίσιο μιας διαλεκτικής επεξεργασίας των κρίσιμων και "αμφιλεγόμενων" σχέσεων ανάμεσα στις παρα-

15. Β.Ι. Λένιν: Έξι θέσεις για τα άμεσα καθήκοντα της σοβιετικής εξουσίας, ό.π. τ. 36, σελ. 279-280 και 189-190.

16. Maurice Brinton: ό.π. σελ. 111.

17. Για τη διατύπωση των βασικών αρχών του ταιλφορισμού βλ. F. Taylor: Scientific Management στο ORGANIZATION THEORY, Editor: D.S. PUGH, εκδ. Penguin Books 1971, σελ. 124-146.

γωγικές δυνάμεις και τις σχέσεις παραγωγής. Αλλά ως γνωστόν συχνά στην ιστορία των ανθρώπων η πρόθεση όχι μόνο δε συνέλιπτε με το αποτέλεσμα αλλά βρισκόταν και σε αντίθεση μαζί του.

Γιατί βέβαια η μετάβαση στην κομμουνιστική κοινωνία δεν είναι προϊόν παρογενέσεως, δεν μπορεί να προκύπτει εκ του μη όντος. Αντίθετα δηλαδή απ' ό,τι υποστηρίζεται από ορισμένα ιδεολογικά ρεύματα δεν αποτελεί σύγκρουση με τη φιλοσοφική παράδοση του Μαρξ η διαλεκτική ενσωμάτωση στοιχείων του καπιταλισμού στο μεταβατικό δρομολόγιο. Άλλωστε η κύρια παραγωγική δύναμη που είναι ο άνθρωπος, η ίδια η εργατική τάξη σαν ιστορικό υποκείμενο της αυτοδιαχειριζόμενης κοινωνίας σύμφωνα με τον Μαρξ, διαπλάθεται και συγκροτείται στο έδαφος του καπιταλισμού. Το έρμα της προϊστορίας τη σημαδεύει ανεξίτηλα. Ούτε η μετάβαση για την οποία γίνεται εδώ λόγος μπορεί να γίνει έρμαιο της βουλησιαρχίας και του υποκειμενισμού κάποιας αυτοαναγορευθείσας "πρωτοπορίας".

Οι δυνατότητες που "ανοίγονται" και "κλείνονται" συγχρόνως όσον αφορά τις επιλογές, τους προσανατολισμούς και το συνολικότερο θεωρητικό και πολιτικό σχέδιο της μετάβασης, είναι αντικειμενικές δυνατότητες. Με τη διευκρίνηση ότι συστατικό στοιχείο αυτών των δυνατοτήτων είναι και το υποκείμενο με το συγκεκριμένο επίπεδο θεωρητικής και πολιτικής συγκρότησης που το χαρακτηρίζει. Έτσι το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων που κληροδότησε στις εξαθλιωμένες μάζες ο ρωσικός καπιταλισμός το 1917 αναπότρεπτα διαμόρφωνε ένα ανυπέροβλο πεδίο αναφοράς, αντικειμενικών δυνατοτήτων και επιλογών για τις επαναστατημένες κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις της ρωσικής κοινωνίας αυτής της εποχής.

Τα όσα πιο πάνω διατυπώθηκαν καθόλου δεν αποσκοπούν στη νομιμοποίηση της άποψης του Λένιν για την επιτακτική ανάγκη της εισαγωγής του ταυλορισμού σαν μορφή οργάνωσης και διεύθυνσης της εργασιακής διαδικασίας. Γιατί η μετάβαση σε μια κοινωνία χωρίς τάξεις και ιεραρχική συγκρότηση απαιτεί όχι μόνο ένα πολύ πιο προωθημένο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων αλλά και ένα διαφορετικό πρότυπο ανάπτυξης και διαμόρφωσης των παραγωγικών δυνάμεων. Και η συγκρότηση αυτού του προτύπου είναι αναγκαίο να αρχίζει όπως και η απονέκρωση του κράτους στην αφετηρία του μακροχρόνιου αυτού δρομολογίου. Επομένως θα πρέπει στην προοπτική αυτή να υπάγονται εξ αρχής οι αναζητήσεις για τον τρόπο οργάνωσης και διεύθυνσης του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων. Γιατί εάν η μεγάλη εκμηχανισμένη βιομηχανία - η υλική βάση του σοσιαλισμού σύμφωνα με τον Λένιν - απαιτεί μορφές διεύθυνσης των κοινωνικών σχέσεων που δεν εναρμονίζονται με το περιεχόμενο μιας αυτοδιαχειριζόμενης κοινωνίας, τότε δεν θα πρέπει η αναζήτηση να στραφεί προς άλλες κατευθύνσεις ακόμη και αν η "αμείλικτη" πραγματικότητα φαίνεται απαγορευτική για ένα τέτοιο εγχείρημα. Διαφορετικά το εγχείρημα έχει εξ αρχής αναπόδραστα ναρκοθετηθεί όσον αφορά την έκβασή

του.

Μπορεί λόγω χάριν το ταιυλορικό πρότυπο οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας που χαρακτήριζε σε αυξανόμενο βαθμό τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας των παραγωγικών δυνάμεων και των εργασιακών σχέσεων στις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές χώρες την εποχή του Λένιν, να εναρμονιστεί με την προοπτική της μετάβασης; Ο ταιυλορισμός¹⁸ οδηγεί τη θεμελιώδη αντίθεση ανάμεσα στη χειρωνακτική και πνευματική εργασία σε σημεία παροξυσμού, αποτελώντας μια βίαιη και απροκάλυπτη διαδικασία απαλλοτριώσης της εργατικής γνώσης και ιδιοποίησης αυτής από το κεφάλαιο. Ο ταιυλορισμός αποκαλύπτει τη διαπλοκή των σχέσεων ανάμεσα στη γνώση και την εξουσία, χωρίς να αφήνει περιθώρια για παρανοήσεις. "Είναι πάντα η ίδια γραμμή"- θα πει ο Μπενζαμέν Κοριά - κατοχή γνώσης για κατοχή δύναμης"¹⁹. Η άρση όμως της εν λόγω αντίθεσης βρίσκεται στην καρδιά της μεταβατικής περιόδου. Η διατήρησή της συνεπάγεται διαιώνιση της ιεραρχικής κοινωνίας. Όπως άλλωστε θα παρατηρήσει ο Harry Braverman στην κλασική μελέτη του: "Ανεξάρτητα από την άποψη που υιοθετεί κανείς για τη σοβιετική εκβιομηχάνιση δεν μπορεί συνειδητά να ερμηνεύσει την ιστορία της, ακόμη και στην πρώιμη και πιο επαναστατική περίοδο σαν μια προσπάθεια να οργανώσει την εργασιακή διαδικασία μ' έναν τρόπο θεμελιακά διαφορετικό από εκείνο του καπιταλισμού"²⁰.

Δικαιολογούμεθα νομίζουμε να θέσουμε σ' αυτό το σημείο την κρίσιμη ερώτηση: τι συνεπάγεται η εισαγωγή του ταιυλορισμού από την άποψη των σχέσεων ανάμεσα στο πολιτικό υποκείμενο που διαχειρίζεται την πολιτική εξουσία και μιλά στο όνομα των μαζών και στις ίδιες τις μάζες; Αν η πολιτική είναι όπως έλεγε ο Λένιν η συμπυκνωμένη έκφραση της οικονομίας, τότε οι μάζες που στο καθοριστικό πεδίο της οικονομίας δεν παίζουν τον καθοριστικό ρόλο, με την πολιτική τι σχέση διαμορφώνουν; Μάλλον εκείνη του εξουσιαζόμενου. Τότε οι σχέσεις του πολιτικού υποκειμένου με τις μάζες δεν διέπονται από το πικνό νέφος του γραφειοκρατισμού που αναπόδραστα συνεπάγεται ο ταιυλορισμός; Στην περίπτωση αυτή το πολιτικό υποκείμενο που προωθεί τον ταιυλορισμό δεν εκχωρεί πραγματικά την εξουσία του σ' ένα γραφειοκρατικό προνομιακό στρώμα που ελέγχει την οργάνωση του πεδίου της οικονομίας; Μπορεί όμως και το ίδιο το υποκείμενο για το οποίο γίνεται λόγος να μετασχηματίζεται βαθμιαία στον καινούργιο προνομιακό διαχειριστή της εξουσίας, ή ακόμα οι δύο αυτές διαδικασίες να συμπλέκονται συνιστώντας μια άρρηκτη ενότητα. Υπάρχει όμως και άλλη απορία. Πώς γίνεται το συλλογικό "πρωτοποριακό" υποκείμενο της απελευθέρωσης του ανθρώπου να συνηγορεί σ' ένα άκαμπτα γραφειοκρατικο-συγκεντρωτικό μοντέλο; Του το επιβάλλει το

18. Βλ. Ζήση Παλαδημητρίου: "Η επιστημονική οργάνωση της εργασίας στην ΕΣΣΔ", Πολίτης, τεύχ. 116, καθώς και τη βιβλιογραφία που παραθέτει.

19. Μπενζαμέν Κοριά: Επιστήμη, Τεχνική και Κεφάλαιο, εκδ. Α' συνέχειι σελ. 135.

20. Harry Braverman: Monopoly capital and Labor (The degradation of work in the twentieth century), Monthly Review Press, σελ. 22, New York.

αμείλικτο βάρος και ο "δόλος" μιας ιστορίας ανεξέλεγκτης; Ή μήπως στο μοντέλο αυτό το εν λόγω υποκείμενο αναγνωρίζει εν μέρει το είδωλο της ύπαρξής του;

Ας παρακολουθήσουμε καλύτερα τη διεισδυτική κριτική σκέψη του Robert Linhart: "Διαβλέπουμε πάλι εδώ την τολμηρή διαλεκτική που οικοδομεί ο Λένιν σχετικά με τον ταιυλορισμό: η εντατικοποίηση της εργασίας θα επιτρέψει να επενδυθούν οι προλεταριακές δυνάμεις σε άλλες σφαίρες της κοινωνικής ζωής. Η έμμονη ιδέα του Λένιν παραμένει η ίδια: να δώσουμε τη δυνατότητα στους εργάτες να συμμετέχουν συγκεκριμένα στη διοίκηση των κρατικών υποθέσεων. Αυτό θα μείνει ως το τέλος η αρχή της πάλης του εναντίον της γραφειοκρατίας που θα δει την απειλή της να μεγαλώνει".

Αλλά στην ουσία του ο ταιυλορισμός είναι η γραφειοκρατικοποίηση της διαδικασίας της εργασίας, ο πολλαπλασιασμός των εποπτικών λειτουργιών και η καταγραφή και της παραμικρής κίνησης, η δημιουργία πολύμορφων καθηκόντων για λογιστές, υπαλλήλους χρονομέτρους κ.λπ. Να παλεύεις ενάντια στη γραφειοκρατία στηριζόμενος στον ταιυλορισμό, όπως ελπίζει ο Λένιν, δε σημαίνει να πετάς από το παράθυρο αυτό που ξαναβάζεις από την κεντρική είσοδο; ... Ο Λένιν πάλεψε ενάντια στη γραφειοκρατικοποίηση των "υπερδομών" ενώ συγχρόνως οδηγήθηκε από την ίδια τη λογική αυτού του αγώνα, να τοποθετήσει το σπέρμα της γραφειοκρατίας στην ίδια την καρδιά των παραγωγικών σχέσεων, μέσα στην εργασιακή διαδικασία"²¹.

Η αυθόρμητη εργατική αντίσταση που συναντά η εισαγωγή του ταιυλορισμού και του συστήματος της μονοπρόσωπης διεύθυνσης πράγματι οφείλεται όπως διατείνεται ο Λένιν στη μικροαστική ψυχολογία και την απουσία προλεταριακής συνειδητότητας; Αλλά τότε δεν παρακάμπτεται η προβληματική της αλλοτριωμένης εργασίας με σημαντικές πολιτικές επιπτώσεις, η οποία και κατέχει αποφασιστική θέση στη σκέψη του Μαγκ, επιπλέον αντιστρέφοντας συμμετρικά το παραπάνω ερμηνευτικό σχήμα δε θα μπορούσε η επιδίωξη της εφαρμογής της μονοπρόσωπης διεύθυνσης να ερμηνευτεί σαν έκφραση μιας μικροαστικής τάσης; Πρόκειται για την κριτική που θα ασκηθεί από το ρεύμα της "εργατικής αντιπολίτευσης" με επικεφαλής την Αλεξάνδρα Κολλοντάι, το πιο αξιόλογο κατά τη γνώμη μας αντιπολιτευτικό ρεύμα που θα αναπτυχθεί στους κόλπους του ΚΚΡ(μπ), την οποία και παραθέτουμε στη συνέχεια: "Η μονοπρόσωπη διοίκηση είναι η ενσάρκωση της ατομικιστικής αντίληψης που χαρακτηρίζει την αστική τάξη. Η μονοπρόσωπη διοίκηση, δηλαδή η θέληση ενός ανθρώπου απομονωμένη, ξεκομμένη από το σύνολο όποιο και να είναι το πεδίο που εκδηλώνεται με τον αυταρχισμό του αρχηγού της κυβέρνησης ή με τον αυταρχισμό του διευθυντή εργοστασίου, είναι η σαφέστερη εκδήλωση της αστικής σκέψης. Η αστική τάξη δεν πιστεύει στη δύναμη του συνόλου.

21. Robert Linhart: Ο Λένιν, οι αγρότες, ο Ταϊήλοφ, εκδ. Μηνιαία επιθεώρηση, σελ. 106

Αντίθετα η εργατική τάξη και οι ιδεολόγοι της ξέραν ότι οι νέοι στόχοι της τάξης τους, με λίγα λόγια ο κομμουνισμός, δε μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά με τη συλλογική δημιουργία των ίδιων των εργατών... Μόνον αυτός που συνδέεται πρακτικά με την παραγωγή μπορεί να φέρει αναζωογονητικές ανανεώσεις. Εγκαταλείποντας την αρχή της συλλογικής διοίκησης στη βιομηχανία το κομμουνιστικό κόμμα έκανε μια πολύ σοβαρή υποχώρηση... από την ταξική γραμμή που με τόση επιμονή υπερασπίστηκε στα πρώτα χρόνια της επανάστασης"²².

Αξιολογώντας την τάση της "εργατικής αντιπολίτευσης" ο Robert Linhart θα σημειώσει: "φαίνεται να αντιπροσωπεύει το ρεύμα που θα προωθούσε την εργατική πρωτοβουλία απέναντι σε κάτι το πιο αυταρχικό... Αλλά δέστε τι λέει η Κολλοντάι για την τεχνική: έχει ακριβώς την ίδια αντίληψη με τον Λένιν και διατυπώνει τελείως ανάλογα πράγματα για το ρόλο των ειδικών, τη μεγάλη βιομηχανία που πρέπει να λειτουργεί σαν ρολόι κ.λπ. Βέβαια είναι εύκολο σήμερα να πούμε κι εμείς με τη σειρά μας ότι: "μα έπρεπε να αρνηθούν την εφαρμογή της καπιταλιστικής βιομηχανικής τεχνικής και να εφεύρουν μια άλλη κινητοποιώντας την πρωτοβουλία των μαζών πάνω στην τεχνική;"²³ Πράγματι η προβληματική της Κολλοντάι - χωρίς αυτό να αναιρεί τη γονιμότητά της - διακατέχεται από εγγενή ελλοτώματα. Ο εργατικός αυθορμητισμός και η τάση για μυθοποίηση των εργατικών δυνατοτήτων δεν αποτελούν μάλλον αποτελεσματικό αντίδοτο στη γραφειοκρατικοποίηση της πρωτοπορίας και πάντως μέχρι τώρα το προλεταριάτο δεν τα κατάφερε να ανταποκριθεί στη "μεσσιανική" αποστολή που του είχε ανατεθεί.

Η προβληματική της Κολλοντάι στη διεθνή βιβλιογραφία είτε δεν κατανοήθηκε είτε παρερμηνεύτηκε ή απλουστεύτηκε. Έκφραση απλούστευσης και μη κατανόησης αποτελεί η άποψη του Leszek Kolakowski ότι "αυτοί πίστευαν ότι η δημοκρατία για τους εργάτες και η εσωκομματική δημοκρατία θα μπορούσε να διαφυλαχτεί ακόμη και αν δεν υπήρχε δημοκρατία για κανέναν άλλο"²⁴. Η εργατική δημοκρατία ήταν η κρίσιμη προϋπόθεση για να υπάρξει δημοκρατία και για τους "άλλους" σύμφωνα με την Κολλοντάι. Ανακριβής είναι και η άποψη του E.H. Carr ότι: "Η εργατική αντιπολίτευση που ενώ απέρριπτε οτιδήποτε μύριζε στρατιωτικοποίηση της εργασίας, υποστήριζε τα πιο ακραία οικονομικά και δημοσιονομικά μέτρα του πολεμικού κομμουνισμού"²⁵.

22. Αλεξάνδρα Κολλοντάι: Εργατική αντιπολίτευση, εκδ. Βέργος 1975 σελ. 23.

23. Σ. Μπετελέμ - Ρ. Λινάρ: Ιστορικότητα και επικαιρότητα του μαρξισμού εκδ. ΡΗΣΙΠΥΛΟΝ, Αθήνα 1980, σελ. 55-56.

24. LESZEK KOLAKOWSKI: Main currents of Marxism, τ.2, σελ. 488, εκδ OXFORD UNIVERSITY PRESS Βλ. επίσης: Leonard Schapiro: The Russian revolutions and the origins of present - day communism, εκδ. Penguin books, σελ. 195-197.

25. E.H. Carr ό.π. σελ. 274,293. Κατάφορα διαστρεβλωτική είναι η αντιμετώπιση της "Εργατικής αντιπολίτευσης" από τη σταλινική γραφειοκρατία. Βλ.: The international working-class movement, εκδ. Progress Publishers, τ. 4 σελ. 482.

4. Οικονομισμός - κρατισμός: ένα κίβδηλο ζεύγος

Η προβληματική της μονοπρόσωπης διεύθυνσης αν και αποτελεί μια ευδιάκριτη μετατόπιση δε βρίσκεται σε απόλυτη ρήξη ακόμη και με τις πιο ριζοσπαστικές στιγμές της πολιτικο-θεωρητικής σκέψης του Λένιν. Άλλωστε θα ήταν εξαιρετική απλούστευση η αντιμετώπιση της σκέψης αυτής, σαν ένα είδος γραμμικής, χρονολογικής διαδοχικότητας στα πλαίσια της οποίας μια περίοδος ριζοσπαστικού στοχασμού ακολουθείται από μια άλλη "συντηρητικής" οπισθοδρόμησης. Αντιθέτως σ' όλη τη διαδικασία της διαμόρφωσής της αποτελούσε μια αντιφατική ενότητα στο εσωτερικό της οποίας διαφορετικές ή ακόμη και αντίθετες συλλογιστικές μπορεί να συνυπάρχουν και να συλλειτουργούν με όχι πάντα ευδιάκριτον τρόπο, παράγοντας συγχρόνως διαφορετικά αποτελέσματα στο πεδίο της πολιτικής πρακτικής.

Όπως θα επιχειρηθεί να δείχτει πιο κάτω η σκέψη του Λένιν ακόμη και στις γοημότερες εκφράσεις της διαπερνάται λιγότερο ή περισσότερο έντονα, ίσως και κυρίαρχα από το θεωρητικό ζεύγος του οικονομισμού - κρατισμού η σημασία του οποίου για τη ριζοσπαστική, απελευθερωτική σκέψη και πράξη υπήρξε, όπως και η ιστορική εμπειρία κατέδειξε, αποδιοργανωτική και εν τέλει καταστρεπτική. Και αυτό παρά το γεγονός ότι σ' όλη του τη ζωή προσπάθησε να διατηρήσει αμείωτη την ένταση της αναμέτρησης με το φάντασμα - που είχε εντούτοις σάρκα και οστά - των παραπάνω ιδεολογημάτων. Έτσι στο "Κράτος και επανάσταση", που σηματοδοτεί μια τομή στην πολιτική θεωρία του Λένιν αφού στο έργο αυτό για πρώτη φορά οδηγεί τη ρήξη του με την παράδοση της κρατολατρίας και του οικονομισμού της Β' Διεθνούς στην κορύφωσή της, η υπέρβαση της παράδοσης αυτής περιμένει ανολοκλήρωτη και μερική. Παραθέτουμε στη συνέχεια δυο κείμενα του Λένιν θεμελιώδους σημασίας που πιστοποιούν την αντιφατικότητα αυτή στην κίνηση της σκέψης του. Το πρώτο απ' αυτό αναφέρεται στην άρση της κομβικής αντίθεσης ανάμεσα στη χειρωνακτική και τη διανοητική εργασία και το άλλο στο ριζικό μετασχηματισμό του αστικού κρατικού μηχανισμού.

"Η απαλλοτρίωση αυτή θα δώσει τη δυνατότητα να αναπτυχθούν οι παραγωγικές δυνάμεις σε τεράστιες διαστάσεις. Κι αν δούμε σε τι απίστευτο βαθμό εμποδίζει ακόμη και σήμερα ο καπιταλισμός αυτή την ανάπτυξη, τι πολλά πράγματα θα μπορούσαμε να κινήσουμε προς τα μπρος με βάση τη σημερινή πια τεχνική που έχουμε κατακτήσει, έχουμε κάθε λόγο να πούμε με απόλυτη πεποίθηση ότι η απαλλοτρίωση των καπιταλιστών θα φέρει αναπόφευκτα μια τεράστια ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της ανθρώπινης κοινωνίας. Πόσο γρήγορα όμως θα προχωρήσει η ανάπτυξη αυτή, πόσο γρήγορα αυτή θα οδηγήσει στην κατάργηση του καπιταλισμού της εργασίας, στην εκμηδένιση της αντίθεσης ανάμεσα στη χειρωνακτική και την πνευματική εργασία, .. αυτό δεν το ξέρουμε κι ούτε μπορούμε να το

ξέρουμε"²⁶.

"Εδώ φτάσαμε σε μια άλλη πλευρά του ζητήματος σχετικά με τον κρατικό μηχανισμό. Εκτός από τον κυρίως "καταπιεστικό" μηχανισμό τού μόνιμου στρατού, της αστυνομίας, της δημοσιουπαλληλίας, το σύγχρονο κράτος έχει κι ένα μηχανισμό που συνδέεται ιδιαίτερα στενά με τις τράπεζες και τα συνδικάτα των βιομηχάνων... Αυτόν τον μηχανισμό δεν μπορούμε και δεν πρέπει να τον τσακίσουμε. Ο καπιταλισμός δημιούργησε μηχανισμούς καταγραφής όπως είναι οι τράπεζες, το ταχυδρομείο. Χωρίς τις μεγάλες τράπεζες ο σοσιαλισμός θα ήταν απραγματοποίητος. Οι μεγάλες τράπεζες είναι "κρατικός μηχανισμός" που μας χρειάζεται για την πραγματοποίηση του σοσιαλισμού και που τον παίρνουμε έτοιμο από τον καπιταλισμό. Κι εδώ το καθήκον μας είναι να κόψουμε απλώς κάθε τι που παραμορφώνει καπιταλιστικά τον θαυμάσιο τούτο μηχανισμό... Η ποσότητα θα περάσει σε ποιότητα. Ενιαία κρατική τράπεζα, με υποκαταστήματα σε κάθε επαρχία, σε κάθε φάμπρικα - να κιόλας τα εννιά δέκατα του σοσιαλιστικού μηχανισμού. Αυτό σημαίνει... κάτι σαν τον σκελετό της σοσιαλιστικής κοινωνίας"²⁷.

Η ιδέα που υποβάλλει το κείμενο που αφορά την κατάργηση του διαχωρισμού ανάμεσα στη χειρωνακτική και τη διανοητική εργασία, χωρίς να τη διατυπώνει ρητά, είναι ότι μπορεί να υπάρξει υπέρβαση του θεμελιακού αυτού διαχωρισμού σαν ένα φυσικό φαινόμενο. Και παρότι τονίζει ότι ο διαχωρισμός αυτός αποτελεί μια από τις σπουδαιότερες πηγές της σύγχρονης κοινωνικής ανισότητας, εντούτοις υποβαθμίζει τη σημασία του όταν εντάσσει την υπέρβασή του σε μια τέτοια προβληματική. Προβληματική η οποία χωρίς να καταφέρει να αντιμετωπίσει με επάρκεια τη διαλεκτική παραγωγικών δυνάμεων - σχέσεων παραγωγής, διατρέχεται λιγότερο ή περισσότερο έντονα από την προοπτική του οικονομισμού. Γιατί εάν πράγματι η υποτίμηση του ρόλου των παραγωγικών δυνάμεων διευκολύνει την εκτροπή προς τον υποκειμενισμό, η παραγνώριση του αποφασιστικού ρόλου των σχέσεων παραγωγής οδηγεί στον πραγματισμό και τον αποπνικτικό εναγκαλισμό του οικονομισμού.

Η παραπάνω συλλογιστική είναι άρρηκτα συνυφασμένη με την προσέγγιση του ζητήματος που αφορά τον ριζοσπαστικό μετασχηματισμό του αστικού κράτους. Το κράτος αυτό είναι μια σχέση - όπως επιτρέπει να ερμηνευτεί η άποψη του Λένιν - που τη χαρακτηρίζει ένας εσωτερικός διχασμός; Μια καλή και μια κακή πλευρά; Μια όψη θετική που μπορεί να εναρμονιστεί με την επιδίωξη της οικοδόμησης ενός κράτους που εξαρχής δρομολογείται στην προοπτική του μαρξισμού και μια όψη αρνητική, η κληρονομιά του παρελθόντος, η συντηρητική πλευρά που συγκρούεται με το σχέδιο της αυτοδιευθυνόμενης κοινωνίας; Πρόκειται για την ύπαρξη δύο πόλων μιας αντίφασης που βρίσκονται μεταξύ τους σε σχέσεις

26. Β.Ι. Λένιν: Κράτος και Επανάσταση ό.π., τ. 33 σελ. 96

27. Β.Ι. Λένιν: Θα κρατήσουν άραγε οι μπολσεβίκοι την εξουσία, ό.π. τ. 34 σελ. 307-308.

αμοιβαίας εξωτερικότητας, όπου ο ένας μπορεί να υπάρξει αναλλοίωτος χωρίς την παρουσία του άλλου, χωρίς την αλληλοδιείσδυσή τους; Το αστικό κράτος ασφαλώς μέσα στην ολότητά του αποτελεί μια διαλεκτική σύνθεση του διπλού του χαρακτήρα. Είναι ταυτόχρονα πολιτική οργάνωση της αστικής τάξης και πολιτική οργάνωση της κοινωνίας υπό την ηγεμονία πάντα της αστικής τάξης. Δεν έχει μια δισυστατη φύση. Ακριβώς λόγω της ιδιάζουσας προς αυτό υλικότητας - ταξικότητας δεν είναι "λιγότερο" ταξικό όταν εκπληρώνει λειτουργίες που δεν αναφέρονται στους άμεσα καταναγκαστικούς καταπιεστικούς μηχανισμούς του. Άλλωστε ο πυρήνας της μαρξιστής θεωρίας της "συντριβής" του αστικού κράτους συνίσταται στην άρση της πολιτικής αλλοτρίωσης του ανθρώπου, του διαχωρισμού μεταξύ της πολιτικής και της ανθρώπινης κοινότητας, στην άρση της αντίθεσης ανάμεσα στην πολιτική κοινωνία και την κοινωνία των ιδιωτών. Και η αλλοτρίωση αυτή δεν κάνει διάκριση και δεν είναι καθόλου λιγότερο υπαρκτή στους κοινωνικούς μηχανισμούς του κράτους. Θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε εδώ πως μια βασική φιλοσοφική αιτία για την παρουσίαση στη σκέψη του Λένιν του οικονομισμού και του κρατισμού είναι ότι δεν κατάρθωσε να διεισδύσει και να αφομοιώσει την προβληματική του Karl Marx για την αλλοτρίωση του ανθρώπου²⁸. Και βέβαια τα ιδεολογήματα του οικονομισμού και του κρατισμού εγγράφονται ως δυνατότητες λιγότερο ή περισσότερο ισχυρές στην ίδια τη θεωρητική και πολιτική παράδοση των Marx-Engels χωρίς να αναφερθούμε στην ομολογουμένως άκρως ενδιαφέρουσα ιστορία της πολιτικής και όχι μόνο πρακτικής του Marx.

5. Τα όρια της ιστορίας και της πολιτικής

Ο στοχασμός του Λένιν υπήρξε, όπως άλλωστε κάθε στοχασμός, ιστορικά συγκεκριμένος και πεπερασμένος. Αντιμετωπίζοντας τη δυναμική ενός πρωτόγνωρου δρομολογίου της ιστορίας επιχείρησε με τη "συγκεκριμένη ανάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης" να επεξεργαστεί ένα αποδοτικό θεωρητικό και πολιτικό σχέδιο για την αναμέτρηση με μια ανεπανάληπτη και εν πολλοίς παράδοξη διαλεκτική. Κατέβαλε μια τεράστια προσπάθεια συνθετικής, διαλεκτικής κατανόησης και επεξεργασίας των αντιθέσεων της ιστορικής πραγματικότητας. Η σχέση βέβαια ανάμεσα στην πρόθεση, την επιθυμία από τη μια μεριά, το αποτέλεσμα, την αδυσώπητη πραγματικότητα από την άλλη, δεν ήταν ποτέ μονοσήμαντη. Ήταν μια σχέση με δυναμικό περιεχόμενο, που περιέκλειε την ένταση, μια σχέση που ανέκαθεν αναπτύσσεται στη βάση της συνέχειας και της ασυνέχειας. Έτσι και η σκέψη του Λένιν - ανα-

²⁸ Σ αυτό το σημείο δε μας βοήθει σύμφωνος η άποψη του συγκεκριμένου Γάλλου φιλοσόφου Louis Althusser, ότι η απουσία από το τεράστιο έργο του Λένιν του οποιονδήποτε λόγου για την αλλοτρίωση οφείλεται στον ιδεολογικό, προεπιστημονικό χαρακτήρα του όρου αυτού. Βλ. Λουί Αλτουσέρ: ΘΕΣΕΙΣ, εκδ. Θεμέλιο 1981, σελ. 166.

φορικά με το θέμα που προσπαθήσαμε να προσεγγίσουμε σ' αυτό το κείμενο - χαρακτηρίζεται από μια αντιφατική ενότητα. Στα πλαίσια της συμβίωσαν όχι και τόσο αρμονικά αντιλήψεις ριζοσπαστικές, εμπνευσμένες από την προοπτική της απελευθέρωσης του ανθρώπου και ιδέες συγγενικές σε μια πραγματιστική θεώρηση της ιστορίας των ανθρώπων. Η αντιφατικότητα αυτή νομιμοποιεί την ακόλουθη ερώτηση: Ποια τελικά είναι η δεσπόμενη τάση στην προβληματική του Λένιν; Η απάντηση σ' αυτήν την ερώτηση υπερβαίνει τις δυνατότητες του γράφοντος. Πάντως ο Β.Ι. Λένιν δεν μπορούσε να είναι υπεράνω της ιστορίας. Και η ιστορία των ανθρώπων είναι μια βέβηλη ιστορία. Οι άνθρωποι που ξεκινούν να οικοδομήσουν μια κοινωνία χωρίς αλλοτρίωση είναι οι ίδιοι βαθιά αλλοτριωμένοι και αυτή ακριβώς η αντιφατική τους υπόσταση είναι μια δραστική αποφασιστική συνιστώσα του ιστορικού γίγνεσθαι. Αποτελεί μια υλική δύναμη της οποίας το ειδικό βάρος καθορίζεται πάντα από την ιδιαίτερη ιστορική συγκυρία. Σ' αυτήν την αντιφατική υπόσταση το παρελθόν με το μέλλον αρθρωμένα σε μια διαλεκτική ενότητα, συγκρούονται για να καθορίσουν στο παρόν της ιστορικής συγκυρίας τη δεσπόμενη τάση της ιστορικής κίνησης. Και την έκβαση αυτής της σύγκρουσης δεν μπορεί κανείς να προδικάσει.

"Οι άνθρωποι, θα πει ο Karl Marx, δημιουργούν την ιστορία τους, τη δημιουργούν όμως όχι όπως τους αρέσει, όχι μέσα σε περιστάσεις που διαλέγουν οι ίδιοι, αλλά μέσα σε περιστάσεις που υπάρχουν άμεσα, που είναι δοσμένες και κληροδοτημένες από το παρελθόν. Η παράδοση όλων των νεκρών γενεών βαραιίνει σαν βραχνάς στο μυαλό των ζωντανών. Και όταν ακόμη οι ζωντανοί φαίνονται πως ασχολούνται να ανατρέψουν τους εαυτούς τους και τα πράγματα και να δημιουργήσουν κάτι που δεν έχει προϋπόθεση, σ' αυτές ακριβώς τις εποχές της επαναστατικής κρίσης επικαλούνται τρομαγμένοι τα πνεύματα του παρελθόντος στην υπηρεσία τους, δανείζονται τα ονόματά τους, τις μαχητικές τους κραυγές, τις στολές τους για να παρουσιάσουν μ' αυτή την αρχαιοπρεπή, σεβάσιμα μεταμφίεση και δανεισμένη γλώσσα τη νέα σκηνή της παγκόσμιας ιστορίας για να συγκρατήσουν το πάθος τους στο ύψος της μεγάλης ιστορικής τραγωδίας"²⁹.

Και αν η ανθρωπότητα θέτει μόνο τα προβλήματα που μπορεί να λύσει όπως έλεγε ο Marx δεν έχει δίκιο ο Robert Linhart να αναρωτιέται: "Μπορεί να είναι θανατηφόρο για έναν επαναστάτη πολιτικό να βάλει προβλήματα που η εποχή του δεν είναι έτοιμη ακόμη να τα λύσει;"³⁰. Ας μας επιτραπεί να τελειώσουμε με τα λόγια του ποιητή: "Κάποτε θα ήθελα να μιλήσω γι αυτή τη σκιά που μας ακολουθεί μες στην ομίχλη - αλλά μου είναι απαγορευμένο να πω το τέλος μιας ιστορίας που δεν άρχισε ποτέ"³¹.

29. Karl Marx, Frederick Engels: Collected works, τ. 11 σελ. 103-104, εκδ. Progress Publishers.

30. Robert Linhart: ό.π. σελ. 70.

31. Τάσος Λειβαδίτης: Βιολέτες για μια εποχή, εκδ. ΚΕΔΡΟΣ σελ. 83.